

“LA CONSTÀNCIA”. UNA FÀBRICA DE RAJOLA VALENCIANA A SÓLLER (MALLORCA) (1874-1898)

Jaume Coll Conesa / Gregori Puigserver Arbona*

RESUM

L'Industrial valencià Rafael Valls menciona en el seu Llibre *La Cerámica, apuntes para su historia*, publicat l'any 1894, que de València “para la fabricación de azulejos salieron también buenos directores prácticos que la propagaron por Ariza, Sóller (Mallorca), Huermece (Soria) y Alhama de Aragón”. La fàbrica de Sóller especialitzada en rajola valenciana va tenir comercialment el nom de “La Constància”. En la present comunicació ens aproparem a la seva història i producció, centrada entre 1874 i 1897, el que ens permetrà conèixer la tecnologia utilitzada i els models fabricats en ella, els quals tingueren una gran difusió en l'àmbit insular.

NOTÍCIES HISTÒRIQUES

L'enginyer valencià Rafael Valls David, va reunir en la seva obra “La Ceràmica”, una sèrie de conferències dictades entre 1893 i 1894, on narra

---

* Jaume Coll és director del Museu Nacional de Ceràmica i Gregori Puigserver empresari de la Construcció.

que els ceramistes valencians nodrien aleshores a la indústria de bons perits i tècnics que s'estenien per les diverses regions d'Espanya des de la segona meitat del segle XIX, i diu en concret: “per a la fabricació de rajoles van sortir també bons directors pràctics que la van propagar per Ariza (Saragossa), Sóller (Mallorca), Huermece (Sòria) i Alhama d'Aragó”. Aquesta afirmació ens situa en una conjuntura històrica relacionada amb els fets que comentarem a continuació, encara que, certament, exposa una dinàmica que caldria rastrejar molt més enrere, especialment en relació amb la ceràmica de la Real Fàbrica de Loza de L'Alcora, ja del segle XVIII. En efecte, és ben sabut que des de la fundació de la Reial Fàbrica el 1727, el tràfec de tècnics espanyols i estrangers va ser notable, ingressant perits reconeguts com Josep Olerys, Françoise Haly, Peter Cloostermans, etc. i emigrant altres d'origen espanyol com es coneix amb el casos de Cristóbal Cros cap a Moustiers, José Causada a Talavera, alguns Ochando i Vilar cap a Biar, etc.

El comentari de Valls, segurament conegut de primera mà donada la seva vinculació amb Manises, manifesta clarament que perits valencians treballaven en una fàbrica de rajoles a Sóller (Mallorca). Aquesta notícia es pot relacionar amb el fet, més arqueohistòric, que a la sagristia de l'Església Parroquial de Sant Bartomeu es conservi una placa ceràmica de mida considerable amb la inscripció “Església Parroquial. Fabricat a Sóller any 1874” (fig. 1). Destaca la cura del cartell, molt ben retolat, i especialment la presència d'una sanefa d'execució impecable, pintada amb la tècnica de la trepa -un cartró retallat que serveix de plantilla per a passar el pinzell-, semblant a altres que trobem en els plafons devocionals contemporanis de l'àrea valenciana (Pérez Guillén, 2006b). Ningú dubtaria en qualificar-la per les seves característiques d'obra realitzada per l'autor valencià de Manises o d'algun altre centre ceramista contemporani com Onda. Seguint amb les referències escrites, Josep Rullan i Mir a la seva *Història de Sóller*, publicada l'any 1875, ens diu: “Entre els establiments industrials que donen importància al nostre poble, ocupa també un lloc preferent la fàbrica de terrisseria muntada l'any passat en el carrer del Cementiri pel mestre Juan Domingo. En ella es treballen tota classe d'obres de fang, des de la teula fins a la més fina rajola. Aquest últim artefacte ha merescut distingits elogis de persones facultatives, i, per la seva duresa, elegància, correcció i varietat de dibuixos, no menys que per la brillantor i diversitat de colors que se li imprimeix, duu molt avantatge a la rajola valenciana” (Rullan i Mir, 1875: I, 205). Sobre aquest text cal aclarir que

Figura 1. Placa de l'església parroquial datada l'any 1874.

el nom del fundador apareix amb el malnom popular “Domingo”, ja que el veritable nom del fundador era Juan Rul·lan. Quant a l’apel·latiu mestre, hem de concretar que el seu ofici era el de mestre d’obres. Per altra banda, tenim notícies d’una rajoleria de Sóller que concorre amb una selecció dels seus productes a l’exposició Universal de París de l’any 1878, presentada pel que sembla el seu propietari, Bartomeu Far i Nadal. Aquest comptava l’any 1877 amb un establiment a Palma (Cantarellas, 1985: 12) situat a la plaça de l’Olivar, 8. Far i Nadal havia estat director de les fàbriques de l’Arsenal de Cartagena, i segons ens conta Llabrés (1971: 459), “va millorar la seva elaboració de mosaics i marbres amb l’ús del ciment pòrtland, en el seu taller de la plaça del Olivar núm. 8”. Les memòries sobre la presència espanyola en l’exposició Universal de París de 1878 ens indiquen que la sollerica fàbrica de Far va obtenir medalla de bronze en la “classe 20, ceràmica”, enunciant clarament els objectes que va presentar allí (Umbert, 1879: 247; Santos, 1880). Queda fora de tot dubte, pel text, que la seva especialitat era la rajola ceràmica decorativa, ja que indica clarament: “Far i Nadal (D. Bartomeu).-

Sóller. Una dotzena de rajoles de superior qualitat, formant tres mosaics diferents.- el seu preu en el port de Palma, 200 pessetes el miler de rajoles. Vuit rajoles ordinàries amb vernís fi.- el seu preu íd., 150 pessetes el miler. Dues rajoles quadrades de fang sense coure” (Comisión General de España, 1878: 111). Per altra banda, Bartomeu Far i Nadal va ser autor de diversos treballs de divulgació tècnica, un d’ells titulat “La piedra filosofal elevada á la tercera potencia ó al cubo, ó sea, agricultura, industria y comercio”, imprès per Vilallonga a Palma l’any 1883. En aquest opuscle es diu de l’autor: “Director mecànic que ha estat de la fàbrica de l’Arsenal de Cartagena”. A la Revista Balear de Literatura, Ciències i Arts (núm. 9, Tom III, 1874, p. 145, 13 de maig de 1874) llegim: “Amb gran satisfacció hem examinat mostres de les rajoles que mestre Juan Domingo està fabricant a Sóller. Per la qualitat de la seva argila, per la duresa del seu vernís, i per la brillantor dels seus colors, ens han semblat dignes de competir amb els de la seva classe que es fabriquen a València. No és la primera vegada que s’ha establert aquesta indústria en la nostra illa; però sí creiem que mai com avui s’havia assolit tan bon resultat. És de desitjar que mestre Domingo procuri la bona elecció dels dibuixos, al mateix temps que l’exactitud en les formes, doncs amb aquestes circumstàncies el seu establiment assolirà acreditar-se en breu temps, i satisfer amb avantatge les moltes comandes dels constructors”. Altra notícia, recollida per Llabrés (1971: 265), procedeix de la Revista Balear de maig de 1874: “a Sóller es va establir una fàbrica de rajoles dirigida pel Sr. Andrés (sic) els productes de la qual, de forma quadrada, superfície plana i acurat poliment, podien competir amb els de València comunament usats en l’illa” (Cantarellas, 1985: 12 i 58, nota 15). En la secció de notícies, p. 145, llegim: una nota semblant a la de la revista Balear esmentada: “Amb gran satisfacció hem examinat mostres de les rajoles que el mestre Juan Domingo està fabricant a Sóller. Per la qualitat de la seva argila, per la duresa del seu vernís, i per la brillantor dels seus colors, ens han semblat dignes de competir amb les de la seva classe que es fabriquen a València. No és la primera vegada que s’ha establert aquesta indústria en la nostra illa; però sí creiem que mai com avui s’havia assolit tan bon resultat. De desitjar que mestre Domingo procuri la bona elecció dels dibuixos, al mateix temps que l’exactitud de les formes, doncs amb aquestes circumstàncies el seu establiment assolirà acreditar-se en breu temps, i satisfer amb avantatge les moltes comandes dels constructors” (Revista Balear, núm. 9, III, de 15 de maig de 1874). Aquestes referències

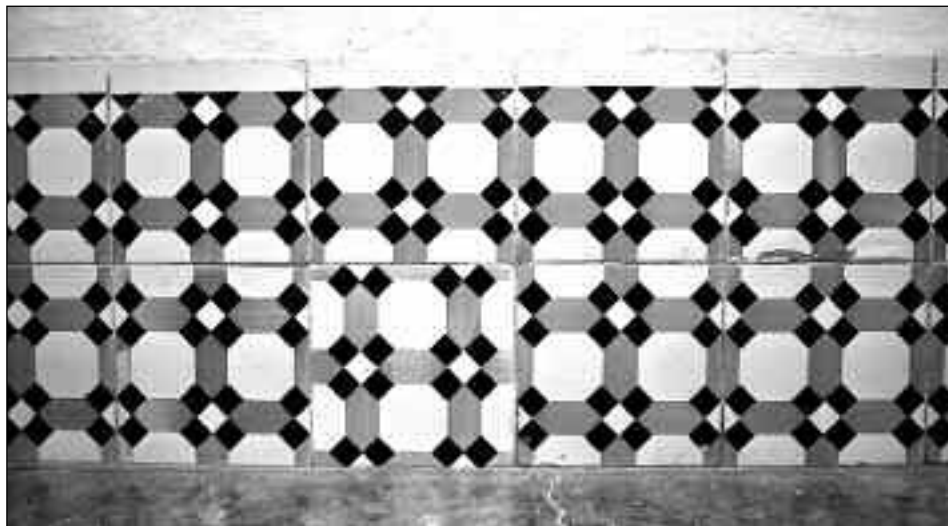

Figura 2. Sòcol de l'oratori de les Escolàpies, edifici de Bartomeu Ferrà, instal·lat cap el 1876.

identifiquen clarament la fàbrica de Juan Rul·lan “Domingo”, d’acord a més amb les notícies de Rullan i Mir. Alguns testimoniatges orals comenten que Juan Rul·lan va tenir socis en aquell negoci, és una explicació plausible que el Sr. Far fora consoci i fundador de la mateixa empresa, ja que resulta estrany que existissin dues fàbriques diferents dedicades a la fabricació de rajola valenciana a la vall i que només quedessin vestigis documentals d’una d’elles. Per altra banda l’arquitecte Bartolomé Ferrá indica que quan va construir el col·legi de les Escolàpies de Sóller, cap a l’any 1876, usà rajoles d’un taller local amb el nom de “L’Esperança” amb les quals va revestir el sòcol de l’oratori (fig. 2). Aquesta referència de Ferrá confon els fets, ja que “L’Esperança” és la marca fundada pels mestres teixidors del cotó de Sóller l’any 1871 (Rullan, 1875). Probablement Ferrá va escriure aquestes notes de memòria molts anys després de realitzar el projecte de les Escolàpies sense recordar que va ser “La Constancia” la proveïdora de les seves rajoles (Ferrá, 1915). No observem la concurrència de “La Constancia” a altres certàmens posteriors als esmentats. El catàleg de l’Exposició Nacional de Minería, Arts Metal·lúrgiques, Ceràmica, cristalleria i aigües minerals només registra el 1883 la presència de l’industrial mallorquí Francisco Bauzá, autor de “maons vernissats de 190 mm. de costat a 166 ptes. miler”, fabricant a més de teules i maons. El diari Sóller de dissabte 3 de juliol de 1886 comenta la celebració d’un ball que es va fer a la fàbrica de rajoles: “Los vecinos de la calle del

Cementerio han querido iniciar, este año, las fiestas de calle, si tal nombre merece la que han celebrado esta semana. Consistió en *pegar al gallo*, una bandera de papel, tederos y baile al estilo del país en la fábrica de azulejos”. El mateix arquitecte Ferrá el 1898 ens diu el següent quant a la fabricació de rajoles a Mallorca: “Fa cosa de trenta anys per La Soledad provaren a fe rajoles de València y no sortiren bé. Posteriorment... a una fàbrica de Sóller heu obtingueren pero imperfectament... acabant per disoldre la societat que duia aquella empresa...” (Cantarellas, 1994: 28). L’any 1897 va tenir lloc l’Exposició Balear de Sóller, celebrada del 8 al 23 de maig, el reglament i catàleg de la qual únicament assenyala la presència, dins el grup V classe 16, dels productes de Francisca Colom Frontera, de Sóller, consistents en “ceràmica, catxarrereria, maons, rajoles, pedra artificial, etc.”. Un any després, a la Guia de Sóller de 1898, no es menciona cap fàbrica de rajoles o ceràmica excepte la teulera de Damián Castañer, la qual cosa manifesta, si a més considerem les notícies de Ferrá i la del catàleg de l’exposició sollerica, que “La Constancia” havia ja desaparegut com experiència industrial.

CARACTERÍSTIQUES MATERIALS DE LA PRODUCCIÓ

Si hem de jutjar pels nombrosos testimoniatges exposats, “La Constancia” va inundar el mercat insular de rajoles ceràmiques decorades, en un moment en què la rajola valenciana no havia assolit encara un nivell de producció suficient per escometre l’exportació massiva. És curiós observar que al costat de la fàbrica sollerica de Far i de Rul·lan, com a fabricants de rajola de tipus valencià, només va concórrer a l’exposició universal de París de l’any 1878 la fàbrica de José Gastaldo, instal·lada al carrer Russafa de València (Pérez Guillén 2000, 2006a, b; Coll, 2007), la qual obtingué igualment, medalla de bronze. Això indica en general la falta de capacitat exportadora de la indústria de la rajola valenciana en aquells incipients moments, malgrat s’ha assenyalat sempre la vocació que presidí aquelles primeres empreses i que no s’arribà a consolidar fins a les darreries de segle (Pérez Guillén, 2000). Quant a la producció coneguda, no hi ha dubte de l’atribució a la fàbrica de Sóller d’un nodrit nombre d’exemplars que duen una marca dorsal en relleu. Aquestes rajoles es realitzaren amb un motlle de pres-

Figura 3. Marca del revers de les rajoles fetes per la via semiseca.

sió de via semiseca, i es reconeixen per les sis costelles que presenten al revers i per la clara inscripció i marca “LA CONSTANCIA / MALLORCA / EN SÓLLER” (fig. 3). Aquestes rajoles han estat trobades en força edificis de Sóller, Palma i Marratxinet. No obstant això, coneixem un altre nodrit grup de rajoles de pasta, dibuix i vernís semblant, encara que realitzat per modelatge per via humida, és a dir, pel sistema tradicional de fang pastat i motlle de caixa de fusta, que sembla procedir del mateix taller. Podem suposar que les rajoles realitzades amb premsa de rosca i pressió en semisec i les de motlle de palanca de via humida coexistirien simultàniament en la seva producció. Per altra banda, un conjunt trobat a l’edifici conegut amb el nom de “Ses Torretes dels Monts-Reials”, del qual se sap que es va reformar l’any 1898, ofereix rajoles de segona, amb fallides de cocció, de les dues tècniques. Aquest edifici pertanyia als senyors de Can Dureta (malnom), dedicats al comerç de

fusta, els quals havien arrendat part de les terres a Juan Rul·lan. Sembla lògic, doncs, que en les reformes que es van realitzar cap el 1898 s'utilitzés material de la fàbrica, malgrat fora de rebuig o de segona, amb rajoles col·locades a les volades i altres elements d'obra on després han estat trobats.

CARACTERÍSTIQUES DELS PRODUCTES

4/ Rajola núm. 33 del catàleg, realitzada per via semiseca.

A/ Sèries i dimensions

Entre els elements fabricats s'han identificat quatre sèries, dues realitzades amb motlle de pressió en semisec (grup 1), amb sis costelles de 16 a 19 mm. de gruix, i dues modelades per via humida (grup 2) segons el mètode tradicional. Com hem dit, hi ha proves evidents de fabricació a “La Constància” d'una sèrie modelada amb pols d'argila una mica humida i premsa de volant o rosca d'alta pressió, o via semiseca, caracteritzada per la marca i el relleu del revers, i a més molt probablement una segona sèrie feta segons la producció tradicional, és a dir, modelada amb fang o de via humida. Això ho deduïm donada la semblança en temes, trepes i característiques de les pastes. De fet el model 26 (inv. 33 i 51) (fig. 4 i 5) presenta una variant sobre rajola del grup 1 i altra en rajola modelada amb premsa de palanca.

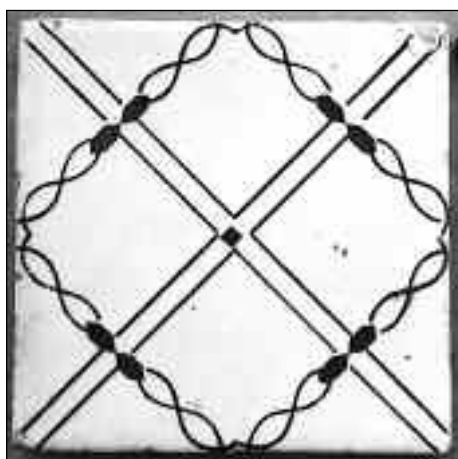

Figura 5. Rajola núm. 51 del catàleg, mateixa decoració que l'anterior, realitzada per via humida.

Grup de rajola premsada en semisec (grup 1). Les mesures bàsiques del bescuit són:

1. Format quadrat: 20,1 x 20,2 x

1,5 cm (tolerància del 3%, 1,5% i 10% en cadascuna de les mesures).
Pes mitjà de 1.059 gr.

2. Sanefa o de contrapetja d'escaló: 15,6 x 20,1 x 1,4 cm (tolerància del 4%, 2% i 10% en cadascuna de les mesures. Pes mitjà de 650 gr.

Grup de rajola modelada per via humida (grup 2). Les dimensions mitjanes són:

3. Format quadrat: 20 x 20 x 17 cm (tolerància del 2%, 2% i 30% en cadascuna de les mesures). Pes mitjà de 953,7 gr.
4. Sanefa o de contrapetja d'escaló: 16,9 x 20,1 x 1,7 cm (tolerància del 5%, 1,5% en les dues primeres dimensions). Pes mitjà de 1.215 gr.

B/ Bescuits

En ambdues produccions s'observen bescuits constituïts per argiles calcàries, de color ocre groguenc i en poques ocasions amb to rosat o grisenc, producte segurament de diverses situacions produïdes durant la cocció. No hi ha grums d'òxid calcari ni carbonats aparents, la qual cosa indica una acurada selecció i preparació de la matèria primera. Les rajoles presenten les vores perfectament rectes en general. S'observa que les rajoles de sanefa o contrapetja es retallen de motlles corresponents a la mida major en tots els casos, pràctica que destaca en ambdós grups de productes. Per altra banda sembla que les peces es realitzaven en bicocció, ja que hi ha bescuits sense decorar però que presenten la marca. En les produccions del grup 1 s'observa una fractura neta granulada, oferint bescuits d'aspecte homogeni i molt regular. El major pes d'aquests bescuits indica un mètode d'elaboració més tecnificat en conferir a les pastes una major densitat. El fet de retallar a partir de peces modelades de grandària superior s'observa per l'absència d'algunes de les costelles del revers a les rajoles premsades. La confecció d'aquestes es realitzava mitjançant premses de cargol i volant (premses de pern), inventades cap el 1840 a Birmingham, explotades intensament a Minton des del 1842 i introduïdes a Espanya a partir de l'any 1854 amb seguretat, i en la indústria valenciana des del 1860 (Estall, 2000: 30). A Onda es constata la major extensió del dors amb sis costelles entre els anys 1870 i 1880, sobre peces realitzades exclusivament per via semiseca (Estall, 2000: 31), aspecte que coincideix plenament amb l'observat en la producció de "La

Figura 6. Model núm. 50.

Figura 7. Model núm. 45.

Constancia". En les produccions del grup 2, no obstant això, s'observa en aparença un bescuit més compactat, d'aspecte més sintetitzat, encara que menys homogeni per la presència de nombrosos vacúols. El menor pes i la gran variabilitat de gruixos, per altra banda, indiquen un procés més manual que havia d'incloure el modelatge en caixa o l'ús de la premsa manual de palanca sobre pastat de fang per via humida. La coexistència de la via humida juntament amb el premsat en semisec en fàbriques d'elevada producció s'ha constatat a Onda (Estall, 2000: 29 i 31).

C/Decoracions

Fins el moment han pogut identificar-se 20 models decoratius en rajoles del grup 1, i 9 en rajoles del grup 2. La decoració es realitza principalment a la trepa, és a dir amb una plantilla de cartró o paper encerat amb retalls als buits sobre els quals s'aplica el pinzell amb

color, queda així el dibuix sobre la rajola. En ocasions la trepa es combina amb l'estergit per a les línies, que és un dibuix fet foradant un paper pel qual es passa pols de carbó com a guia per pintar amb pinzell. El nombre màxim de trepes necessàries per realitzar la rajola més complexa de la producció de "La Constancia" és de sis, corresponent a exemplars del grup 1. No obstant això, en el grup 2 s'usen únicament un màxim de tres trepes. Quant als colors, en la sèrie 1 hi ha exemplars que n'arriben a presentar fins a set sobre la mateixa peça, encara que la paleta de color inclou nombroses gammes intermèdies. Aquests són el blanc, blau, blau pàl·lid, violeta, violeta pàl·lid, verd, verd pàl·lid, verd blavós, verd ampolla, rosa vermellós, rosa, rosa pàl·lid, negre, groc, gris i l'es-

maltí (blau impur fet de restes). El fet demostra la preparació dels esmalts amb nombroses dissolucions d'òxids metàl·lics que fins i tot es combinen per aconseguir tons intermedis com el blau verdós de coure i anti-moni. En la sèrie 2 els policroms presenten colors sense gammes, entre els quals es compten el blau, verd i blanc (inv. 50) (fig. 6), i el vermell, blau, verd i blanc (inv. 45 i 46) (fig. 7 i 8). La plenitud dels colors demostra una escassa preparació dels esmalts en la primera etapa de funcionament de la fàbrica.

Figura 8. Model núm. 46.

– Grup 1. Sèries (no es presenten tots els models exhaustivament, sinó sols una mostra):

Marmorejats: tres models (11, 19 i 20) (fig. 9, 10, 11), dos bicroms i el tercer tricrom.

Geomètrics.

En blau sobre blanc:

- Greca: un model (inv. 4) (fig. 12).
- Polígons hexagonals: dos models (inv. 13 i 52) (fig. 13).
- Polígons octogonals: dos models (inv. 26 i 35) (fig. 14).
- Retícules amb flors en les interseccions: quatre models (inv. 15, 37, 39, 40) (fig. 15).
- Llacera diagonal: cinc models (inv. 6, 16, 17, 33, 34) (fig. 16).
- Bandes: un model (inv. 25) (fig. 17).

Policroms:

- Sanefa de cintes creuades: un model (inv. 8) (fig. 18).
- Brodat: un model (inv. 31) (fig. 19).

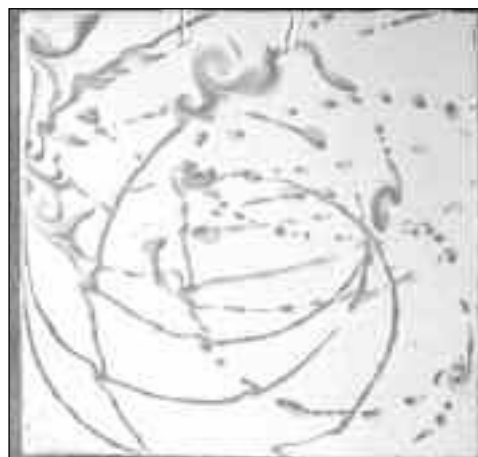

Figura 9. Model núm. 11.

Figura 10. Model núm. 19.

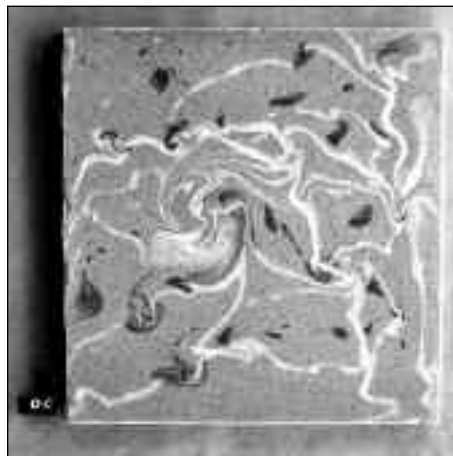

Figura 11. Model núm. 20.

Figura 12. Model núm. 4.

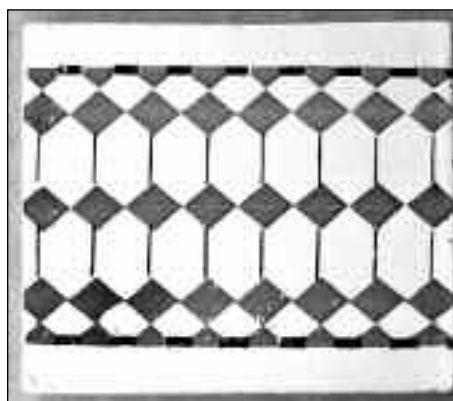

Figura 13. Model núm. 13.

Figura 14. Model núm. 26.

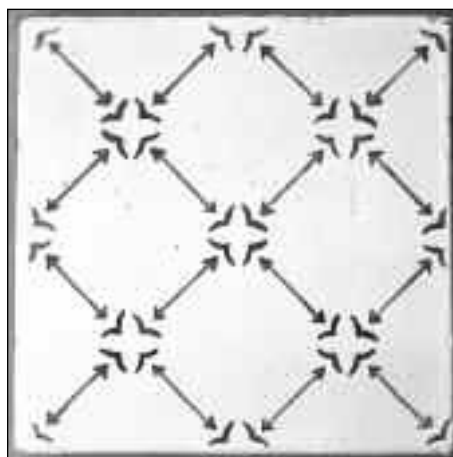

Figura 15. Model núm. 15.

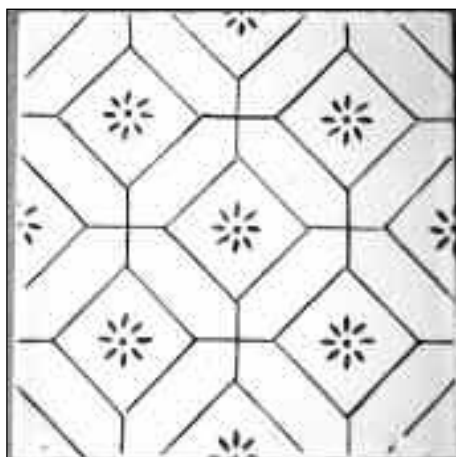

Figura 16. Model núm. 6.

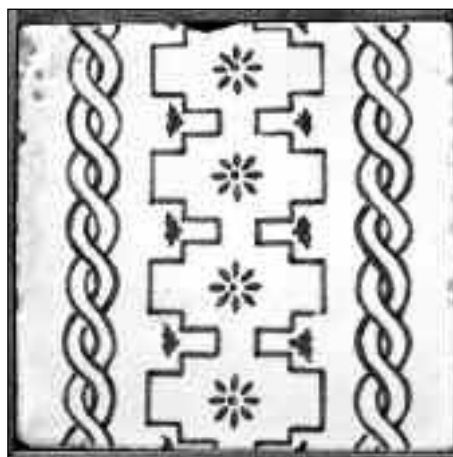

Figura 17. Model núm. 25.

Figura 18. Model núm. 8.

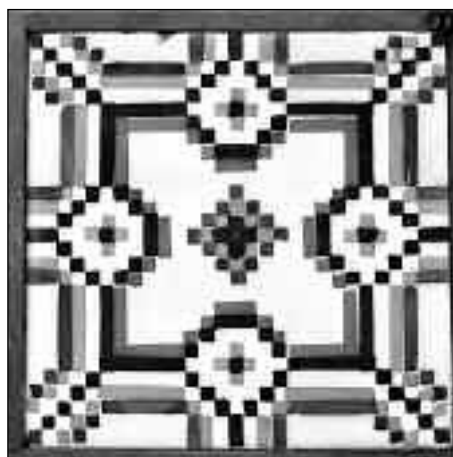

Figura 19. Model núm. 31.

Fitomòrfics. Bicroms en blau i blanc:

- En reserva: un model (inv. 10) (fig. 20).
- Composició diagonal: dos models (inv. 23 i 24) (fig. 21).
- Composició romboïdal: dos models (inv. 12 i 32) (fig. 22).

Policroms:

- En banda: quatre models (inv. 21, 27, 28, 38) (fig. 23).
- Composició diagonal: un model (inv. 30) (fig. 24).
- De quatre: dos models (inv. 5 i 29) (fig. 25).

Figura 20. Model núm. 10.

Figura 21. Model núm. 23.

Figura 22. Model núm. 12.

Figura 23. Model núm. 21.

Figura 24. Model núm. 30.

Figura 25. Model núm. 5.

Figura 26. Model núm. 47.

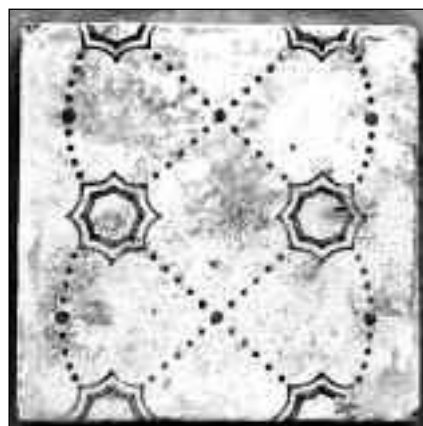

Figura 27. Model núm. 48.

Grup 2. Sèries:

Geomètrics.

En blau sobre blanc:

- Greca: un model (inv. 47) (fig. 26).
- Retícules amb estrelles en les interseccions: un model (inv. 48) (fig. 27).
- Llacera diagonal: un model (inv. 51) (fig. 28).

Fitomòrfics.

En blau sobre blanc:

- En reserva: un model (inv. 22) (fig. 29).
- En positiu: un model (inv. 41) (fig. 30).
- Composició diagonal: dos models (inv. 43 i 49) (fig. 31).

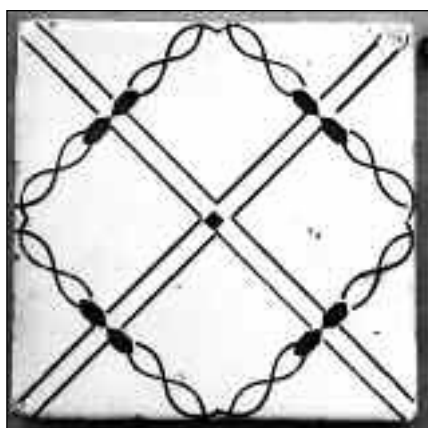

Figura 28. Model núm. 51.

Figura 29. Model núm. 22.

Figura 30. Model núm. 41.

Figura 31. Model núm. 43.

Figura 32. Model núm. 36.

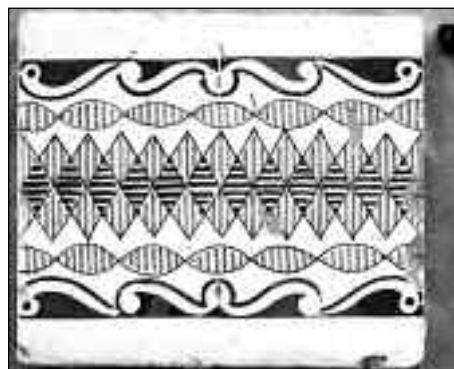

Figura 33. Model núm. 42.

– En banda: dos models (inv. 36 i 44) (fig. 32).

Policroms:

– En banda: dos models (inv. 42, 45 i 46) (fig. 33).

– Radial: un model (inv. 50) (fig. 34).

Figura 34. Model núm. 50.

ASPECTES D'ORGANITZACIÓ INDUSTRIAL

Pel que sembla, la fàbrica va sorgir de l'interès d'un grup de persones

inquietes. Segons la nostra hipòtesi inicial, devia d'estar formada almenys per:

- *Don* Bartolomé Far i Nadal, antic director de les fàbriques de l'Arsenal de Cartagena, oriünd de Bunyola i propietari d'un taller o botiga de material de construcció en la Plaça de l'Olivar núm. 8 de Palma.

- *Don* Juan Rul·lan, alies "Domingo", mestre d'obres i propietari del local on es va erigir la fàbrica, i finalment director de la mateixa.

- Sr. Andrés, d'origen valencià, tècnic ceràmic format probablement a les fàbriques de Manises.

Un de nosaltres (Puigserver, 1993), va tenir l'ocasió d'entrevistar encara l'any 1993 una de les nétes del Sr. Juan Rullan, la Sra. Maria Colom Rullan, la qual va oferir un retrat vívid de la personalitat del seu avi com home d'empresa, constructor i emprenedor que va morir a una edat primerenca. En els seus comentaris destaca que va fundar la primera fàbrica de rajoles de la vall, encara que l'experiència no va resultar positiva ja que va perdre diners i fins i tot va haver de vendre algunes propietats. Comenta que els operaris van venir probablement de València, foren allotjats com a hostes a la casa que ells mateixos habitaven (Ca Roses), al carrer de la Volta Piquera de Sóller. Les impressions de la Sra. Colom destaquen que la producció no anava massa pròspera per fallides de cocció. Reproduïm algunes de les seves paraules textuals: "...varen venir venuts...un dia era sa falta des material...no havia estat bo, un altre havien cuit malament...venien com a venuts...". Els compromisos personals de la família amb els operaris tampoc no facilitaven la relació: "Mu mare deia que tenien aquesta gent, no sé si era de València o no sé d'on. I els havien de dar menjar..." "Mu mare diu..." "jo em vaig vore amb aquests"..."la duien d'aquests que havien fet venir a fer rajoles"..."eren dos"..."era gent molt empacientadora".

El testimoni de Lucía Brunet Pons, de 76 anys, és aclaridor (Puigserver, 1993c). Conta que la seva tia, la Sra. Isabel M. Castañer Mayol, l'entretenia de nina contant-li com havia transcorregut la seva joventut. Deia que als 12 o 13 anys va entrar a treballar a la fàbrica de rajoles com a pintora: "Quan va tenir pintura dotze o tretze anys, va ser quan va entrar a fer feina a ses rajoles, a sa plaça dels toros". "Ella deia que tenia potets davant, amb pinzellets, i me deia que posaven un cartons...i amb allò a pintar". No tenia formació, tot just sabia escriure el seu nom, i a la fàbrica es limitaven a dir-los de quin color havia d'anar el dibuix de cada trepa. "Saps que n'hi ha de m(ecagons) quan obrin es forn si allò s'ha remenat". Les peces defectuo-

ses es llançaven a un munt, i d'allí els operaris de la fàbrica escollien les completes per instal·lar-les en les seves cases, moltes vegades sense seguir cap ordre.

El defecte més corrent semblava ser l'excés de fundent en l'esmalt estannífer, encara que hem observat també la cocció curta, fumada o excessiva. Les rajoles solien col·locar-se a les escales, com a contrapetges, o a les bancades dels fogons, ja que sobre el banc dels fogons s'instal·laven els "de foc" (vernís de plom i pasta ferruginosa). La titularitat de la fàbrica sembla que era compartida, d'una banda pel propietari del solar i de les dependències, Joan "Domingo", i per l'altra, uns personatges de qui la declarant en diu "els senyors", dels quals conta que s'empipaven molt quan obrien el forn i les peces apareixien amb defectes. Isabel M. Castañer va deixar de treballar a la fàbrica de rajoles en trobar una altra feina a la fàbrica de Can Sivella. La fàbrica no va anar bé ja que la tia Isabel li va contar que "varen haver de tancar", probablement per un excés de trencaments en la producció. La fàbrica es va instal·lar sobre un solar conegut amb el nom de sa Plaça dels Toros. Sembla que es va condicionar amb algun forn i porxada, tot i que sense desfigurar excessivament l'aspecte del lloc ja que, després de tancar-la, s'hi van tornar a realitzar corregudes de toros. Les germanes de la seva tia també pintaven rajoles: "Hi anaven moltes de dones, com un poc desenfeinades que pentura els hi daven una misèria, saps". La família Puigserver es va instal·lar a la casa de la plaça de toros l'any 1917. A l'entrada de la casa hi havia hagut anteriorment una ferreria durant uns vint anys. Per tant, la fàbrica de rajoles hagué de tancar les seves portes cap al 1897.

CONCLUSIONS

La instal·lació de la fàbrica de "La Constancia" a Sóller fou el fruit d'una sèrie de factors històrics i socials que comentarem. En l'aventura industrial destaquen Juan Rul·lan (àlies Domingo), Bartolomé Far i Nadal, director que havia estat de la fàbrica de l'Arsenal de Cartagena, i el valencià Sr. Andrés. El paper de cadascun d'ells sembla clar, ja que sabem que Juan Rullan va aportar les instal·lacions i la seva professionalització en el camp de la construcció, probablement al costat de la dedicació empresarial al transport per la propietat de barques de marès, carros i mules (testimoniatge oral

de la seva néta Maria Colom Rullan). El Sr. Andrés, el cognom del qual desconexim, sembla ser el tècnic que dirigí la producció, format en la pròpia indústria valenciana segons indica Rafael Valls. Finalment, Bartolomé Far i Nadal, probablement militar i enginyer, home emprenedor i amb llarga dedicació professional fora de l'illa, podria ser el motor intel·lectual obstinat en fer de l'empresa una fàbrica de primera línia i tal vegada disposés de la patent industrial. Probablement per això va presentar els seus productes a la Fira Universal de París de l'any 1878 amb el seu nom, on va obtenir medalla de bronze, al costat d'un sol fabricant valencià, José Gastaldo (Umbert, 1879: 167). La coincidència de la presència de Far a París i de la fàbrica de pisa de la firma *Sucesores de Valarino* de Cartagena, que va obtenir medalla de plata, permet suposar que el seu gerent, Joaquim Togores i Fàbregues, gendre del mort Juan Valarino, influís en el fet que els productes sollerics rebessin un impuls en presentar-se allí. No hem d'oblidar que Togores va representar Espanya en diverses exposicions universals i que havia estat Comandant d'Enginyers (1866) i Cap d'Enginyers del Departament Naval de Cartagena (1879) (GEM, 17: 201), on hauria tingut una relació pròxima amb el seu subaltern Bartolomé Far. La fàbrica sollerica va sorgir en un moment de clara inestabilitat política i social, durant el regnat d'Amadeu de Savoia i la tercera Guerra Carlina (1872-76). En concret, segons manifesta Pérez Guillén, entre els anys 1872 i 1874 el port de València manifestà un estancament en les exportacions de rajola valenciana que tal vegada hem d'atribuir a la inseguretat. Això evidencia un període de crisi en la producció ceràmica valenciana que serà superat amb una sèrie de mesures assenyalades per aquest autor com l'abaratiment del producte per la implantació de processos decoratius com la trepa i la monococció, l'ocupació de dones i nins, la imitació del producte hidràulic, la nova valoració del pintor per reafirmar la qualitat del producte, l'obertura cap al mercat americà, l'aparició dels privilegis de patents i la major tecnificació (Pérez Guillén, 2000). Sens dubte una sortida de la crisi de l'inici de l'últim quart de segle foren els canvis de localització industrial que assenyalava Valls David, qui comenta l'emigració de valencians a noves fàbriques de Huermece (Sòria), Sóller (Mallorca) i Alhama d'Aragó (Múrcia). La instal·lació de la nova indústria a Sóller va buscar l'assentament en un lloc que complís determinats requisits com:

1. Estabilitat social i política.
2. Localització amb port de mar pròxim.

3. Existència de comunicacions i contacte amb mercats insulars i extrainsulars consolidats.
4. Existència de matèries primeres adequades.
5. Existència de combustible abundant.

En relació amb el primer punt, cal dir que el segle XIX va resultar relativament tranquil a l'illa, almenys per la manca d'enfrontaments bèl·lics. És curiosa la coincidència entre la denominació de la fàbrica "La Constància", i el diari carlista establert a Palma l'any 1871, encara que imaginam que no deu existir relació significativa en això. Pels mateixos anys funcionava a Mallorca, amb el mateix nom, una empresa de calçat que n'exportava quantitats importants als mercats americans. Quant als punts segon i tercer, es donava la circumstància de l'existència d'un bon port de mar connectat amb els principals ports peninsulars (especialment Barcelona) i amb els del Golf de Lleó (Cette, Marsella, Niça, etc.) (Vicens, 1993; Castanyer, 1987) i amb el Carib (Ripoll, 1992; Cuba, 1993). Des de la vall s'exportaven manufactures ceràmiques cap Alacant, Almeria, Águilas, Cartagena i Santa Pola en el període comprès entre els anys 1857 i 1862. El migdia francès s'havia convertit en un punt d'emigració de la joventut sollerica i on els comerciants de la vall pràcticament monopolitzaven el comerç de cítrics i de fruites de *printemps*. D'altra banda, s'establien a Puerto Rico en aquells moments les importants colònies solleriques a San Juan i Lares. Això oferia la possibilitat d'obrir mercat cap a ambdós llocs irradiant cap a les àrees veïnes. Desgraciadament la conjuntura caribenya entre els anys 1868 i 1878 va estancar la possible exportació cap als mercats americans (Marimón, 1992: 229), si bé les exportacions mallorquines de ceràmiques cap a Cuba entre els anys 1884 i 1894 varen passar de les 56 a les 200 tones (Marimón, 1992), encara que ignorem si incloïen productes de la nostra fàbrica.

Si ens remuntam als orígens de la rajoleria insular ens trobam que l'any 1560 mestre Diego de Larchon (Diego d'Alarcón), natural de Toledo, sol·licita franquícies a la Universitat que li van ser concedides per espai de deu anys, compromentent-se a fabricar "obra de terra de diverses maneres ço plats, scudelles i rejoles, així de Manises i sevillanes". És possible que les rajoles policromes del Consulat de Mar fossin realitzades per aquest ceramista o per altres contemporanis, els noms dels quals coneixem (Ray, 1991; Soberats, 1997: 259). A les ordenances del gremi de "gerrers" de Palma, datades en

els anys 1628, 1630 i 1686, es cita la fabricació de “rajoles, cadufos i gerres” (Soberats, 1997: 257). L’any 1804 es registra l’entrada de rajoles en el port de Palma (Manera, 1980: 573), deixant de banda que, per descomptat, s’havien importat amb certa regularitat amb anterioritat (Cabot i Mulet, 1990; Gamundí i Vilaret, 1986). S’ha assenyalat la possible fabricació de rajoles pintades a Mallorca a la fi del segle XVIII, per les especials característiques que presenten d’algunes de la Cartoixa de Valldemossa (Cabot, 1972). Per altra banda, s’han descobert evidències arqueològiques irrefutables de l’existència a Palma d’una fàbrica de rajoles pintades en els primers anys del segle XIX (Soberats et al, 1980). Possiblement el seu tancament provocaria un buit que “La Constancia” intentaria omplir d’alguna manera.

Tornant a la nostra fàbrica, el final de l’aventura empresarial de “La Constancia” va poder venir per factors externs, com la consolidació de la producció per a l’exportació de l’àrea lleuantina (l’emergent indústria d’Onda especialment), o interns, entre els quals destacaria el fracàs tècnic per resoldre els problemes plantejats per l’esgotament de la matèria primera i la incapacitat tecnològica i financera de fer front a les necessàries inversions per tal de mantenir la producció en acceptables nivells de competitivitat. És curiós que aquest aspecte quedi corroborat d’alguna manera a través dels testimoniatges de dues de les tres persones entrevistades, la néta del fundador i la neboda de la pintora, les quals manifesten com un record vívid que els fracassos en les coccions era el que més turmentava i causava un gran trastorn a la fàbrica.

Agraïments. Desitjam expressar el nostre agraïment per la seva ajuda en la recerca d’informació sobre “La Constancia” a Lluç Coll, Joaquín Golard, Ramon Ripoll i Antoni Vicens. Ens sentim deutors de la col·laboració de Maria Colom Rullan (q.e.p.d.), Lucía Brunet i Pons i de Margalida Castanyer Cabot pels seus records d’infantesa que ens han permès conèixer aspectes difícilment observables per altres fonts.

BIBLIOGRAFIA I REFERÈNCIES

- CABOT, Joan. “A propósito de un saqueo en la Cartuja”. *Revista Cort*. 1972, núm. 669-670.
 CABOT, Joan; MULET, Bartomeu. *Rajoletes Policromes a Mallorca*. Palma de Mallorca: Editorial Miramar 1990.

- CANTARELLAS, Catalina. *La renovación de la industria cerámica en Mallorca: "La Roqueta" (1897-1918)*. Palma de Mallorca, 1985, 87 p.
- CANTARELLAS, Catalina. *La Roqueta. Una industria cerámica en Mallorca (1897-1918)*. Palma de Mallorca: Olañeta. 1994, 143 p.
- CASTANYER, Joan M. L'Activitat mercantil al Port de Sóller (1835-1862). tendències conjunturals. *Estudis Baleàrics*. 987, 25, 1, pp. 31-40.
- COLL CONESA, Jaume. 17. La azulejería del siglo XIX (1800-1900). *La Cerámica Valenciana, apuntes para su historia*. Valencia: Avec-Gremio, 2007.
- COMISION GENERAL DE ESPAÑA. *Exposición Universal de París: catálogo de la sección Española*. Madrid: Manuel Minuesa de los Rios. 1878, 772 p.
- CUBANO, Astrid. *Un puente entre Mallorca y Puerto Rico: la emigración de Sóller (1830-1930)*. Asturias: Archivo de Indianos.1993, 184 p.
- ESTALL, Vicent Joan. *La industria cerámica en Onda. Las fábricas, 1778-1997*. Monografías del Museo del azulejo de Onda I. Onda: Ajuntament d'Onda. 1997.
- ESTALL, Vicent Joan. *Catálogo de la colección de azulejos de serie del siglo XIX. Museo del azulejo de Onda*. Onda: Faenza Editrice Ibérica. 2000, 367 p.
- EXPOSICION BALEAR DE SOLLER... *Exposición Balear de Sóller. Reglamento y Catálogo*. Palma de Mallorca: Imprenta J. Thous. 1897.
- EXPOSICION NACIONAL DE MINERIA... *Exposición Nacional de Minería, Artes Metalúrgicas, Cerámica, cristalería y aguas minerales*. Palma de Mallorca: Imprenta de la Casa de Misericordia. 1883.
- FERRA, Bartomeu. Oratori públic Col·legi Escolapies de Sóller. *L'Aurora*. 1915, 6, III.
- FAR Y NADAL, Bartolomé. *La piedra filosofal elevada á la tercera potencia ó al cubo, ó sea, agricultura, industria y comercio*. Palma de Mallorca: Imprenta de Villalonga, 1883.
- FRONTERA, Lorenzo. *De Palma a Barcelona, Cette, Montpellier, Lion, París, Burdeos, Narbona y por Barcelona al puerto de partida. Recuerdos e impresiones de viaje*. Noviembre de 1878. Manuscrito inédito, 1878.
- GACETA INDUSTRIAL, 1875.
- GAMUNDI, Cándida; VILARET, Agustina. Panells de rajoles figuratives a algunes esglésies de Mallorca. *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*. 1986, tom. XLII, pp. 111-120.
- GEM. Togores Fàbregues, Joaquim. *Gran Enciclopedia de Mallorca*. Palma de Mallorca: Grup Serra, tom. 17, 1991.
- LLABRES BERNAL, Juan. *Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX. Tom. V (1871-1880)*. Palma de Mallorca: Imp. Bristol. 1971.
- MANERA ERBINA, Carlos. El movimiento comercial del Puerto de Palma según las series de 'entradas' y 'salidas' de navíos del semanario económico (1779-1820). *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*. 1980, tom. XXXVII, nos. 832-833, pp. 553-589.
- MARIMON, Antoni. Notes sobre les relacions comercials entre Mallorca i les colònies de Cuba i Puerto Rico fins al 1895. *Congrès Internacional d'Estudis Històrics Les Illes Balears i Amèrica*. Palma, gener de 1992. Palma de Mallorca. 1992, vol. I, pp. 225-236.
- PÉREZ GUILLÉN, Inocencio V. *Cerámica arquitectónica. Los azulejos de serie. El siglo XIX*, 3 vols. Castelló: Institut de Promoció Ceràmica, Diputació de Castelló. 2000.
- PÉREZ GUILLÉN, Inocencio V. Las azulejerías de la ciudad de Valencia. COLL, J. (Dir). *Azulejería en Valencia. De la edad media a principios del siglo XX. Tile Design in Valencia*.

- From the middle ages through the early 20th century*. Exp. Queen Sofia Spanish Institute (New York), Valencia: Generalitat Valenciana, 2006 (a), pp. 65-90.
- PÉREZ GUILLÉN, Inocencio V. Pintura cerámica religiosa: paneles de azulejos y placas. Valencia: Ministerio de Cultura: Museo Nacional de Cerámica y Artes Suntuarias González Martí. 2006 (b), 394 pp.
- PITARCH, A. José; DALMASES, Núria de. *Arte e Industria en España, 1774-1907*. Barcelona: Ed. Blume. 1982, 327 p.
- PUIGSERVER, Gregori. *Entrevista a María Colom Rullán, de 8/8/1993. Grabación sonora inédita*. 1993a.
- PUIGSERVER, Gregori. *Entrevista a Margalida Castañer Cabot, de 8/8/1993. Grabación sonora inédita*. 1993b.
- PUIGSERVER, Gregori. *Entrevista a Lluçia Brunet i Pons, de 27/4/1993. Grabación sonora inédita*. 1993c.
- PUIGSERVER, Gregori. La Constancia: una fàbrica de rajoles serigrafiades a Sóller, a la segona meitat del segle XIX". *Semanario Sóller*, 31 de marzo de 1995.
- RAY, Anthony. Sixteenth-century Pottery in Castille: a documentary study. *Burlington Magazine*. 1991, may, pp. 298-305.
- REVISTA BALEAR. *Revista Balear de Literatura, Ciencias y Artes*. 1874. NÚM. 9, Tomo III, p. 145, 15 de mayo de 1874.
- REVISTA BALEAR. *Revista Balear de Literatura, Ciencias y Artes*. 1874. NÚM. 9, Tomo III, 31 de diciembre de 1874.
- RIPOLL, Antònia. Alguns aspectes de l'emigració mallorquina a Puerto Rico. *Congrés Internacional d'Estudis Històrics Les Illes Balears i Amèrica*. Palma, gener de 1992. Palma de Mallorca. 1992, vol. III, pp. 355-371.
- SANTOS, José Emilio de. *España en la exposición universal celebrada en Paris en 1878*. Madrid: Imprenta y fundición de Manuel Tallo. 1880, 2 v.
- SOBERATS, Federico; CARRERAS, Joan; COLL, Jaume. Noticia para el estudio de la producción azulejera en Mallorca (s. XVIII-XIX). *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*. 1980, tom. XXXVII, nos. 832-833, pp. 591-621.
- SOBERATS, Federico. La forma circular en el mundo de la azulejería policroma. *Estudis de Prehistoria, d'Historia de Mayurqa i d'Història de Mallorca dedicats a Guillem Rosselló i Bordoy*. Palma de Mallorca. 1982, pp. 269-279.
- SOBERATS, Federico. Azulejos del antiguo pavimento de la sede dels "Defenedors de la Mercaderia" de la Ciutat de Mallorca. *Transferències i comerç de la ceràmica a l'Europa Mediterrània (Segles XIV-XVII)*. XV Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma de Mallorca: Govern Balear. 1997, pp. 249-268.
- UMBERT, Marcelino. *España en la Exposición Universal de Paris de 1878. La ciencia, las artes, la industria, el comercio y la producción de España y sus colonias ante los jurados internacionales*. Madrid: Manuel Minuesa de los Rios. 1879.
- VALLS DAVID, Rafael. *La cerámica. Apuntes para su historia*. Valencia. 1894.
- VICENS CASTANYER, Antoni. *Sollerics a França. Passions i Quimeres. 1870-1940*. Mallorca: El Tall. 1993, 1917.